

**GÜNEYDOĞU ANADOLU'NUN NEOLİTİK ÇAĞ TOTEMLERİ
VE RİTÜEL NESNELERİ***

**RITUAL OBJECTS AND TOTEMS NEOLITHICAL AGE
OF SOUTHEASTERN ANATOLIA**

Gökçen BAYRAM**

Özet

İnsanlık tarihinde “devrim” olarak değerlendirilen Neolitik Çağ’da Güneydoğu Anadolu’daki başlıca merkezleri olan Hallan Çemi, Çayönü Tepesi, Körtik Tepe, Göbekli Tepe, Nevali Çori, Mezraa Teleilat makalede ele alınarak incelenmiştir. Yakın bir tarihe kadar, basit tarımcı köy topluluklarının yaşadığı bir dönem olarak düşünülse de, sanılanın aksine daha karmaşık ve etkin bir dönem olduğu anlaşılan Neolitik Çağ’da, Yakınoğu’daki bazı göçebe avcı-toplayıcı toplulukların neden yerleşik hayata geçmeye başladığı, toplumsal yapıyı şekillendiren ana etkenin, neler olduğu, insan yaşamında sembolik düşünce tarzının ve kutsal olanın ne gibi ilişki içerisinde olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Neolitik Çağ, Göbeklitepe, Göçebe, Avcı-toplayıcı, Yerleşik Hayat, Totem, Ritüel Nesne.

* Bu makale yazar tarafından Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı’nda yapılan yüksek lisans tezinin bir bölümüdür. OMÜ Bilimsel Araştırmalar Projeleri Başkanlığı’na (Proje No: PYO.FEN.1904.16.022) desteklerinden dolayı çok teşekkür ederim.

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi.

E-posta: gokceniskender@hotmail.com

Abstract

In the Neolithic Age, considered as “revolution” in human history, Hallan Çemi, Çayönü Tepesi, Körtik Tepe, Göbekli Tepe, Nevalı Çori and Mezraa Teleilat were investigated by considering the main centers in Southeastern Anatolia. In the Neolithic Age, which seems to be a more complex and effective period than thought, although it is considered as a period in which a simple agrarian village communities are considered as a close tide, the main reason why some nomadic hunter- gathering communities in the Near East begin to settled down, what is the factor, what is the symbolic way of thinking in human life, and what kind of relationship is the holy one.

Key words: Neolithic Age, Göbeklitepe, Nomadic, Hunter-collector, Settlement Life, Totem, Ritual Object.

1.GİRİŞ

Bugünkü arkeolojik verilere göre, yaklaşık olarak MÖ 10000 ile 6000 yılları arasına tarihlendirilen Neolitik Çağ insanlık tarihinde “devrim” olarak değerlendirilen en önemli süreçlerden biridir. Bu evrenin Güneydoğu Anadolu’daki (Kuzey Mezopotamya) başlıca merkezleri olan Hallan Çemi, Çayönü Tepesi, Körtik Tepe, Göbekli Tepe, Nevalı Çori, Mezraa Teleilat makalede ele alınarak incelenecektir. Yakın bir tarihe kadar, basit tarımcı köy topluluklarının yaşadığı bir dönem olarak düşünülse de, sanılanın aksine daha karmaşık ve etkin bir dönem olduğu anlaşılan Neolitik Çağ’da, Yakındoğu’daki bazı göçebe avcı-toplayıcı topluluklar neden yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır? Son arkeolojik veriler ve yeni bakış açıları, insan yaşamında sembolik düşünce tarzının ve kutsal olanla direkt ilişki içerisinde olduğunu ortaya çıkarmış ve eski yorumların tekrar gözden geçirilmesine yol açmıştır.

Elde edilen arkeolojik kanıtlar, Neolitik Çağ’da toplumsal yapıyı şekillendiren ana etkenin, dönemin inanç sistemi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu noktada Neolitik toplulukların “kutsal” ile ilişkilerinin derecesi ve bu ilişkinin maddi kültür üzerinde gözlemlenmesi, detaylı bir şekilde ortaya konulmalıdır.

2. 1. HALLAN ÇEMİ

Hallan Çemi, Batman İli’nin ortalama 50 km kuzeyindedir¹. Dicle Nehri’nin bir kolu Batman Nehri ve ona bağlı Sason Çayı’nın batı kıyısında yer almaktadır².

Höyük 1990 senesinde, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) dahilinde ki baraj yapımı sebebiyle sular altında kalacak yerlerin tespiti için yapılan yüzey araştırması esnasında bulunmuştur³. 1991 senesinde Diyarbakır Müzesi’nin ve ABD Delaware Üniversitesi’nin ortak çalışmalarıyla höyükte 4 yıllık kurtarma kazıları Michael Rosenberg başkanlığında yapılmıştır⁴. 1994 yılı itibariyle alan baraj suları altında kalmıştır.

Totemler ve Ritüel Nesnelere

Hallan Çemi buluntuları içinde törensel amaçlı kullanıldığı düşünülen birçok taş kap ve taş kap parçası ele geçirilmiştir (**Res. 1**). Kapların üzerinde kazıma tekniğiyle zigzaglar,

¹Rosenberg, 1992, 117.

²Lemoine, 2012, 1.

³Rosenberg, 2007a, 1.

⁴Rosenberg 1992, 117.

kuyruğu yukarı kalkmış olasılıkla tilki figürü mevcuttur. Tilk iç içe geçmiş meander motifleri, haç veya artı işaretleri, kafes bezemeleri, iki yatay çizgiden aşağı sarkıtılarak adeta sallanan bir görüntü veren toplu iğne benzeri motifler ve yine iç içe üçgen motifleri ve at nalı işlenmiştir. Karakteristik olarak gri/yeşil-siyah klorit ya da kireç taşından yapılmışlardır (**Res. 2**). Buluntular içerisinde çoğunluğu şekillendirilmiş saplı, iyi cilalanmış bir grup küçük havaneli (**Res. 3**) de ele geçirilmiştir⁵. Bulunan bu havaneleri yerleşim yerindeki diğer küçük kaplarda kullanılan klorit taşından yapılmıştır. Farklı malzeme olarak, kum taşından yapılan bir iki havaneli de bulunmuştur. Şekillendirilmiş bu örnekler farklı boyutlarda stilize edilmiş olarak doğal form biçimindedir. Tanımlı motifler arasında keçi başları ve sığır boynuzlarını temsil ettiği anlaşılan simetrik çiftler halinde yana doğru çıkık düz yahut kavisli kenarlardan ve bir veya daha fazla türde ne olduğu tam olarak anlaşılabilen boynuzsuz memeli hayvandan oluşmaktadır. Şekillendirilmiş havaneleri, bilhassa kloritten yapılanlar, taş kaplarla yaklaşık aynı boyuttadırlar ve onlarla beraber kullanılmaya elverişlidirler. Halk şölenlerinin yapıldığı alanlardaki dolgu tabakalarından elde edilen veriler neticesinde, bu kapların ve havanelerinin törenlerde yiyecek ve içeceklerin hazırlanmasında, tüketilmesinde kullanıldıkları yüksek bir ihtimaldir⁶. Rosenberg, benzeri eserlerin bölgedeki diğer Çanak Çömleksiz Neolitik merkezlerde de görüldüğünü vurgulayarak havanelerinin bölgeye özgü olduğunu belirtir ve buluntuların biçimsel olarak ortak özellikler taşıdığını ifade etmektedir⁷.

Bir başka buluntu topluluğu da farklı biçimlerdeki, en uygun olarak topuz başı (**Res. 4**) olarak tanımlanabilecek dikine yönde delinmiş taş buluntulardır⁸. Malzeme olarak diğer buluntular gibi klorit ve kireç taşı kullanılmıştır. Sözü geçen buluntular dikdörtgenimsi, oval, üçgenimsi ve kubbe şeklinde yapılmışlardır. Bazıları bezemelidir ve iyi cilalanmışlardır⁹.

Hallan Çemi'de buluntular içinde hayvan kemiğinden yapılan, büyüklüğü ile dikkat çeken, dikdörtgen, oval ve kıvrımlı şekilli düğmeye benzeyen nesnelere mevcuttur¹⁰. Çoğunluğu bezemelidir.

Bir diğer buluntu grubu da bir dizi taş çubuktur. Taş çubukların her birinin üzerinde farklı sayıda çentikler mevcuttur. Bu çentiklerin günlük işlerin dışında önemli kişisel anlamları içerdiği düşünülebilir¹¹.

Yerleşim yerinde daha önce kutsal mekanlarda da sözü geçtiği üzere kutsal alanın kuzey duvarında oroks kafatası yer almaktadır¹².

Hallan Çemi buluntuları içinde, geç dönemlerde kutsama boynuzu olarak tanımlanan nesnelere benzeyen çok sayıda boynuz formunda taş nesne ele geçirilmiştir¹³.

Neolitik Çağ'da sıklıkla kullanılan yılan figürü de merkezde karşımıza çıkar. Buluntular arasında kemikten yapılmış yılan betimlemeleri (**Res. 5**) de ele geçirilmiştir.

2. 2. ÇAYÖNÜ

Çayönü yerleşim yeri, Diyarbakır İli, Ergani İlçesi'nin 7 km güneybatısında, doğal ve arkeolojik sit alanı Hilar Kayalıkları üzerinde Hilar Köyü sınırları içindedir¹⁴. Çayönü Dicle

⁵Rosenberg, 2011b, 63.

⁶Rosenberg, 2007a, 3.

⁷Rosenberg, 1999, 29.

⁸Rosenberg, 2007d, 420.

⁹Rosenberg, 1994, 82

¹⁰Rosenberg, 2007d, 423.

¹¹Rosenberg, 2007b, 85.

¹²Rosenberg, 1993, 125.

¹³Rosenberg, 2007a, 6.

¹⁴Çambel vd, 1982, 9.

Nehri'nin bir kolu olan Boğazçay'ın kuzey kıyısında yer almaktadır¹⁵.

Çayönü'nde kazılar 1962 yılında Prof. Dr. Halet Çambel ve Prof. Dr. Robert J. Braidwood tarafından İstanbul ve Chicago Üniversiteleri'nin Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi kapsamında başlatılmıştır¹⁶. Kazılar 1964 den 1991 yılına kadar aralıklarla devam ettirilmiştir. İlk dört mevsim, 1964-1972, Halet Çambel, Linda ve Robert J. Braidwood eş başkanlığında sürdürülmüştür. Michael K. Davis ve 1984 yılından itibaren kazı başkanı olan İstanbul Üniversitesi'nden Mehmet Özdoğan kazı ekibine 1978 de katılmıştır. 1985 yılında da Aslı Özdoğan kazı arazisinin sorumluluğunu üstlenerek, akabindeki yıllarda da proje sorumluluğunu almış, 1991'de de kazı sona ermiştir¹⁷.

Totemler ve Ritüel Nesnelere

Çayönü'nün en erken evresi olan Yuvarlak Çukur Barınaklar Evresi Halkının mezarlarında hediye olarak küçük toplar şeklinde aşiboyaları yer almaktadır. Bazı mezarlarda taş alet karşımıza çıkar¹⁸. Son ızgara planlı yapılarda mezarlarda kırmızı aşiboyası parçaları sürtmetaş aletler bırakılmıştır. Bazı gömülerin boyunlarında kolyeleri bulunmaktadır. GBb yapısının toprak tabanı altında ızgara arasına gömülen bir erkek iskeletinin yanında da bir yaban domuzu ve köpek kafatası yer almaktadır. Kafataslı Yapı'da (BM1) üst kısmı toprak tabanla örtülmüş oval çukurdaki iskeletlerin aralarında sığır boynuzu ve kafatası parçaları bulunmuştur. BM1a yapısındaki yanık dolguda iskeletle beraber gömülen kolye, boncuklar ve özel bir anlam taşıdığı düşünülen çakmaktaşı bıçak bulunmuştur¹⁹. Hücre Planlı Yapılar ikinci alt evresi DE yapısında diğer yapılardan farklı olarak bir kadın gömüsü ve yanında bir kese alet çantası bulunmuştur²⁰. Hücre planlı Yapılarda oturanlar mezarlarına doğal cam yonga ve aletlerle birlikte yiyecek de hediye olarak koymuşlardır²¹.

Hücre Planlı Yapılar Evresi'nde ilk Meydanda yer alan iki dizi dikilitaşın güneyde olanının en doğusunda sabit olarak iki tane oluklu taş bulunmaktadır. Meydan ikinci bir yenilenme geçirdiği süreçte, katmandaki dikilitaşlar kırılarak oluklu taşlarla gömülmüştür²².

Terrazzo Yapısı'nda yapının kuzeydoğu köşesinde ağzı kuzeydoğuya dönük kilden yarım ay şeklinde bir ocak mevcuttur. Ocağın yan tarafında alçak kabartma olarak stilize bir insan yüzü (**Res. 6**) bulunan sığ teknenin dörtte bir parçası yapı içerisinde bırakılarak, döşemenin orta kısmı yer yer harap edilerek terk edilmiştir²³. Stilize insan yüzü kabartması Göbekli Tepe ve NevalıÇori'deki örneklerle benzerdir. Muhtemelen kabartmanın kırılarak bırakılması Fırat Bölgesi'ndeki kültür etkileşiminden kaynaklanmaktadır²⁴.

Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nde dörtgen planlı Kafataslı Yapı (BM2) geniş bir avluya sahiptir. Avluda batı duvarı önünde kuzey güney doğrultusunda kahverengi kumtaşıdan musalla ya da sunak taşı bulunmaktadır.

Üç Odalı BM2b yapı evresinde orta oda da Çayönü'nün en eski kült eşyası denilebilecek kaideli alçak kenarlı kırmızı boyalı sunu kabı ters düşmüş vaziyette ele geçirilmiştir. Kabın konumuna bakıldığında yapı terk edildiğinde²⁵ fırlatıldığı öngörülmektedir²⁶.

Kafataslı Yapıda güney duvarının avluya bakan tarafında payeler, avluda özenilerek

¹⁵Çambel ve Braidwood, 1980b, 121.

¹⁶Çambel vd, 1982, 9.

¹⁷Erim Özdoğan, 2007b, 57.

¹⁸Erim-Özdoğan, 2007b, 67.

¹⁹Erim-Özdoğan, 2007b, 71.

²⁰Erim Özdoğan, 2011, 202.

²¹Özdoğan, 2007c, 425.

²²Erim-Özdoğan, 2007b, 75.

²³Erim-Özdoğan, 2011, 207..

²⁴Erim Özdoğan, 2011, 207.

²⁵Erim-Özdoğan ve Yalman, 2004, 71.

²⁶Erim-Özdoğan, 2007b, 76.

dikkatle açılanmış pembe kireçtaşından musalla yahut sunak taşı vardır.

Kafataslı Yapı'nın ilk evresinde kafatasların arasına taş ve boncuklarla fosil kabuk (**Res. 7**) ve malahit(**Res. 8**) saçılmıştır²⁷. En doğuda yer alan hücrede oldukça nitelikli işçilikle yapılmış bir bakır boncuk bulunmuştur.

BM2b yapısında, bir yabandomuzuna ait kaliteli işçilikle yapılmış ön azı dişinden bir takı ve taş boncuklardan oluşan hediyeler bulunmuştur²⁸

Kafataslı Yapı'da avluya bakan duvarda olasılıkla düşmüş olan boynuzlu boğa başı vardır²⁹.

İlk Hücre Planlı Yapılarda mezarların çoğunda çeşitli takılar, obsidyen yonga ve aletler, sürtme taş aletler, nadiren de et ve bitkiden oluşan gıda maddeleriyle hediye olarak karşılışılır. Bazı mezarlarda hediyelerin çok bazılarında az olması olasılıkla sosyal statü ile ilgilidir³⁰.

Çayönü'nde İlk Hücre Planlı Yapılardan doğudaki CX yapısı ve batıdaki CA yapısındaki mezarlarda zengin, çeşitli ve çok sayıda hediye bulunmuştur. CA gömülerindeki iskeletler takılarıyla, obsidyen ve sürtmetaş aletlerle gömülmüşlerdir. CX yapısındaki kadın gömü 2 adet but, erkek gömü de birçok hediyeyle gömülmüştür. Bu iskeletleri ortalama 30 cm'lik elenmiş bir toprak dolgusu kapatmaktadır. Dolgu üzerinde de büyük dişli yaban domuzu alt çenesi bulunmuştur.

Yongalanmış yuvarlak kazıyıcıların söbe şeklinde olanları da Çayönü mezarlarında hediye olarak bulunmaktadır³¹.

Kafataslı Yapı'da da birkaç bakır boncuk ve bazı mezarlarda sadece ham malahit parçaları ele geçmiştir³².

Çayönü'nde yalın halkalar Çanak Çömlekli ve Çanak Çömleksiz Neolitik boyunca artarak oldukça yaygın olarak kullanılmıştır. Karakteristik yivli-omurgalı ilk olarak Kanallı Yapılar Evresi'nde karşımıza çıkar. Hücre Planlı Yapılar ilk alt aşamasında sık olarak görülür. Geniş Odalı Yapılar Evresinde oldukça az görülür. Taş döşemeli yapılardan iki tanesinin duvarları içinde bulunan taş halka parçalarının bilinçli bir şekilde bırakıldığı düşünülmektedir³³. Bu tip taş halkalar genelde tüm Çanak Çömleksiz neolitik yerleşim alanlarında karşımıza çıkar, en güzel örnekleri ise Cafer Höyük'te görülür. NevaliÇori'dede üst tabakalarda halkalar, dikey olarak açılmış delikleri bulunan farklı çaplarda parçalar halinde bulunmuştur³⁴.

2. 3. KÖRTİK TEPE

Körtik Tepe, Diyarbakır'ın doğusunda, Bismil İlçesi'nin Ağıl Köyü mezrası Pınarbaşı mevkiinde, Dicle ile Batman Çayı'nın birleşim noktasının batısında yer alır.³⁵ Ilısu Baraj projesi kapsamındaki arazide yer alan Körtik Tepe'de, sular altında kalacak olması nedeniyle 2000 yılında Diyarbakır Müzesi başkanlığında kurtarma kazıları başlatılmıştır³⁶. 2012 yılı itibarıyla her kazı sezonunda çalışmalara kesintisiz devam edilmiştir

Totemler ve Ritüel Nesneleri

Körtik Tepe buluntuları ağırlıklı olarak mezarlardan çıkarıldığı için ritüel nesnelere açısından incelendiğinde, değişken formatlı baltalar ve kabartma veya kazıma teknikle

²⁷ Özdoğan vd, 1994, 77.

²⁸ Erim Özdoğan, 2011, 208.

²⁹ Özdoğan vd, 1994, 78.

³⁰ Erim Özdoğan, 2011, 210.

³¹ Özdoğan vd, 1994, 85.

³² Erim Özdoğan, 2011, 214.

³³ Özdoğan vd, 1994, 87.

³⁴ Özdoğan vd, 1994, 87.

³⁵ Özkaya ve San, 2002, 21.

³⁶ Özkaya ve Coşkun, 2007a, 86.

işlenmiş geometrik bezemeli hayvan figürleri içeren taş kaplar ritüel objesi olarak karşımıza çıkmaktadır³⁷ (**Res. 9**). Ölü armağanları içerisinde yer alan ve olasılıkla spiritüel anlamlar yüklenen kabuk ve taştan yapılmış boncuklar yer almaktadır (**Res. 10**). Körtik Tepe’de gömütlerde çağdaşlarında görülmeyen farklı tür taşlarla işlenmiş sunu taşlarına da rastlanmıştır (**Res. 11**). Çapları 35-42 cm arasında değişen, yükseklikleri ortalama 9 cm olan, kabartma bir bantla kenarları şekillendirilerek iç bükey şekilde derinleştirilen yarı küresel bu nesnelere günlük kullanım için elverişli olmayan ritüel amaçlı olmalıdırlar. Bu kapların bazıları mezarların haricinde de ele geçirilmiştir. Farklı boyutlarda olan genel olarak mermerimsi beyaz taştan yapılmakla beraber, klorit, andezit ve yerel taşlardan yapılanları da mevcuttur³⁸. Körtik Tepe’de mezar buluntularının içerisinde oldukça sanatsal işlenmiş kemik aletler de yer almaktadır³⁹ (**Res. 12**). Bu kemik nesnelere kullanım fonksiyonlarının yanı sıra farklı biçimsel özelliklerinin de mevcut olması ritüel nesnesi olarak da kullanıldıklarını düşündürmektedir. Mezarlar haricinde de ele geçirilen kemik objeler arasında titizlikle açılmış olanlar mezar hediyeleri içerisinde yer almaktadır.

Körtik Tepe’de buluntular içerisinde ritüel amaçlı kullanıldığı düşünülen sürtme taş aletlerin yoğunluğu da dikkat çekmektedir. Bu grup içerisinde törensel baltalar, figürlü taş nesnelere, taş kaplar ve zoomorfik işlenmiş havaneleri (**Res. 13**) yer almaktadır. Özellikle genel olarak klorit taşından yapılan havanelerinin gövdeleri incelikle işlenmiş olmakla beraber başlarının da dağ keçisi betimiyle şekillendirilmiş olması havanelerinin törensel amacını kanıtlar niteliktedir.

Yerleşim yerinde, ritüel amaçlı kullanılan taş kapların işlenmesi ve şekillendirilmesinin kolay olmasından ötürü ağırlıklı olarak kloritten yapıldığı görülmektedir. Yaygın olmamakla birlikte mermerimsi nitelikteki sert taşlar da merkezde kullanılmıştır.

Mezarlarda hediye olarak yer alan taş kapların kırılarak mezara bırakılması dönemin geleneklerindedir.

2. 4. GÖBEKLİ TEPE

Göbekli Tepe Şanlıurfa kentinin 15 km kuzeydoğusunda, önceden Karaharabe olarak isimlendirilen Örencik Köyü’nün 2,5 km doğusunda yer almaktadır.

Göbekli Tepe arkeolojik açıdan ilk defa 1963 yılında Amerikalı Arkeolog Peter Benedict’in 1963-1972 yılları arasındaki Chicago ve İstanbul Üniversitesi’nin ortaklaşa yürüttüğü “Güneydoğu Anadolu Prehistorik Araştırmaları” çalışmasında keşfedilmiştir. Alanın yüzeyinde çok fazla çakmak taşı buluntunun yer alması, erken bir döneme işaret olarak düşünülmüştür⁴⁰. 1995 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü desteğiyle Şanlıurfa Müzesi ve KlausSchmidt’in bilimsel başkanlığında kazılar başlamış KlausSchmidt’in 2014’de yaşamını yitirmesine kadar devam etmiştir. Alman Arkeoloji Enstitüsü kazılara kurulan bir bilimsel Türk heyeti ve Urfa Müzesi başkanlığında devam etmektedir.

Totemler ve Ritüel Nesnelere

Göbekli Tepe’de ele geçirilen ritüel nesnesi olması muhtemel birkaç oluklu taşta, Yukarı Mezopotamya’da karşımıza çıkan Göbekli Tepe’yle çağdaş buluntu merkezlerinde bulunan eserlerde de bu tür kazıma bezemeler göze çarpmaktadır. Betimlemeler hem figürel hem de geometrik tiptedir. Göbekli Tepe’den bir örnek yılan figürüyle bezenmiştir⁴¹. Yılan figürü Göbekli Tepe’de çok sık kullanılmıştır. Bazı betimlemelerde tek bir yılan bazılarında dörtlü-beşli küçük gruplar halinde tasvir edilmiştir⁴². Başları zıt yönlere bakan iki başlı bir yılan

³⁷Özkaya ve San, 2007, 24.

³⁸Özkaya ve Coşkun., 2011, 98.

³⁹Özkaya ve San, 2007, 26.

⁴⁰Schmidt, 2007a, 93.

⁴¹Schmidt, 2007a, 123.

⁴²Schmidt, 2000b, 4.

betimlemesi de ele geçirilmiştir. Yılanların fiziksel özellikleri ise genel olarak kaba ve dolgun başları ise düz üçgen şeklinde işlenmiştir⁴³ (**Res. 14**).

III. Tabakada minyatür T biçimli dikilitaşlar ele geçirilmiştir (**Res.15**). Göbekli Tepe'de kireçtaşından yapılan küçük heykeller de karşımıza çıkar (**Res. 16**). Çeşitli sürüngenler, bir leoparla birlikte farklı dört ayaklı hayvanların yüksek kabartmaları bulunmuştur. NevaliÇori'de karşımıza çıkan akbaba heykellerine benzeyen küçük bir heykel (**Res. 17**), aslan başı, aynı türden büyük boyutlu tamamen korunmuş ve kısmen zarar görmüş çok sayıda hayvan heykeli ele geçirilmiştir (**Res.18**). Ayrıca Göbekli Tepe'de erekte phallus betimlemeleri buluntular arasındadır⁴⁴ (**Res.19**).

Urfa kent merkezinde muhtemelen Akeramik Neolitik Çağ'a ait normalden büyük bir heykel parçasının başı Göbekli Tepe'de bulunmuştur⁴⁵.

L9-46 nolu açmada da 1,87 cm. uzunluğunda, 38cm. genişliğinde, üzerinde bileşik kompozisyonve figürlerin bulunduğu, kireçtaşından yapılmış vetotem olduğu düşünülen heykel duvar örgüsünde ele geçirilmiştir⁴⁶ (**Res. 20**).Heykelde üç ana hayvan vardır. En üstte olasılıkla ayı ya da büyük bir aslan veya leopar betimi vardır. Başının altında kısa bir boynu kolları ve elleri mevcuttur. Ancak ayakları hayvan ayağıdır. Göbekli Tepe'de sıklıkla karşılaşılan yılan betimi bu heykelde de büyük bir şekilde işlenmiştir⁴⁷. Buluntu çalışmaları esnasında esere ait 20 cm. büyüklüğünde bir parça dabilinmiştir⁴⁸.

Göbekli Tepe'de ele geçirilen heykellere genel olarak bakıldığında hayvanların çoğunluğunun saldırı pozisyonunda olduğu görülür. Tehlikeli görüntülü bir ifadeyle işlenen hayvanlar olasılıkla kötülüklerden korumak amacıyla bu şekilde yapılmıştır⁴⁹ (**Res. 21**).

2. 5. NEVALİ ÇORI

Nevali Çori, Şanlıurfa'nın Hilvan İlçesi'ne bağlı Kantara (Gülüşağı) Köyü civarında ve köye adını veren Kantara Çayı'nın iki yakasına yayılmış bir şekilde yer almaktadır. NevaliÇori'de kazılar Heidelberg Üniversitesi ve Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nin ortaklaşa çalışmasıyla 1983, 1985-1987 ve 1989-1991 yıllarında yedi kazı sezonu boyunca devam etmiştir. Heidelberg Üniversitesi Tarihöncesi ve Yakınoğu Arkeoloji Enstitüsü'nün Fırat Projesi, Ankara ODTÜ'nün Aşağı Fırat Kurtarma Projesi'nin takibiyle asıl kazı BozovodakiLidar Höyük yanında Hilvan Yöresi'ndekiNevaliÇori, kurtarma kazısı kapsamında kazılmıştır⁵⁰. Alan 1992 yılında Atatürk baraj gölünün suları altında kalmıştır.

Totemler ve Ritüel Nesneleri

Üç boyutlu olarak betimlenen akbabaya benzeyen bir kuşun kuyruğundaki çiviler kült yapısının duvarına monte edildiğini gösterirken ritüel amaçlı olduğunu düşündürmektedir. Kuşun gagası olması akbaba olma ihtimalini düşündürmektedir.

Nevali Çori'de kireçtaşından yapılan bir tekne de kabartma bir frizde farklı boyutlardaki maske benzeri yüzü olan insan yüzüne benzediği görülmektedir. Bu insan kafalarının yine saçsız olduğu görülür. Karınlarının şiş olmasından da hamile oldukları anlaşılır. Söz konusu figürler sivri kafasından ötürü bolluk bereket simgesi Fırat kaplumbağası olduğu düşünülen karnı daha küçük ve yuvarlak bir figürün etrafında sıralanmışlardır. Bu figürlerin kolları yukarı doğru kalkık, bacakları her iki yana açık olduğu için olasılıkla dans etmektedirler. Söz konusu hareketli sahnede dans etmekte olan iki adamın bir kadını tutması şeklinde değerlendirilmiştir⁵¹ (**Res. 22**). Bu sahnede kenar kısımlarda

⁴³Schmidt, 2007a, 121.

⁴⁴Schmidt, 2007d, 124.

⁴⁵Schmidt, 2007d, 124.

⁴⁶Schmidt ve Schmidt, 2010, 74.

⁴⁷Schmidt, 2011, 49.

⁴⁸Schmidt, 2012, 325.

⁴⁹Schmidt, 2007c, 144.

⁵⁰Hauptman, 2007a, 157.

⁵¹Hauptman, 2011, 100.

tanımlanamayan başka figürlerin de bulunduğu görülür. Yüksek bir kabartmada da kurbağa ya benzediği düşünülen muhtemelen bir insanın üst kısmını göstermektedir⁵².

Ele geçen farklı bir kireçtaşı levha üstünde antropomorfik ifade “T” şekilli dikilitaşa ait olduğu anlaşılmıştır (**Res. 23**) . Oldukça hareketli olan bu sahne de olasılıkla bir av sahnesi işlenmektedir⁵³.

2. 6. MEZRAA-TELEİLAT

Mezra-Teleilat Höyüğü, Şanlıurfa'nın Birecik İlçesi'nin 7 km güneyinde Mezraa Beldesi sınırları içerisinde yer almaktadır⁵⁴.

Mezraa-Teleilat ilk olarak 1989 senesinde G. Algaze'nin Kargamış-Birecik Baraj Göl Alanları yüzey araştırmasında bulunmuştur⁵⁵. Yerleşimdeki kazı çalışmaları, 1999'da ODTÜ-TAÇDAM dahilinde, Şanlıurfa Müze Müdürlüğü adına İstanbul Üniversitesi'nden Mehmet Özdoğan başkanlığındaki bir ekip tarafından başlatılmıştır. Baraj projesinde 2000 yılında yapılan değişiklikle önceleri su altında kalacağı öngörülen höyük, baraj alanı dışında kalmıştır⁵⁶.

Totemler ve Ritüel Nesnelere

MezraaTeleilat'ın III b evresiyle beraber önceki evrede karşınıza çıkmayan yumuşak kireçtaşından yapılan phallus heykelciklerinin bulunması önemlidir⁵⁷ (**Res. 24**)Phalluslar merkezde ele geçirilen heykelciklerle aynı tarzda işlenmişlerdir, sayısı 400 üzerindedir⁵⁸, ancak bunlardan 164'ü daha itinalı olarak tam bir phallus olarak bitirilmiştir. Boyutları ortalama 12,25 cm ile 2 cm arasında değişiklik göstermektedir. Phalluslar tek olarak işlendiği gibi az sayıda üçlü ve dörtlü phalluslar olarak da bulunmuşlardır. (**Res. 25**).

Phallusların bölgede örneklerine rastlanmamış olması dikkate değerdir. Akeramik yerleşmelerde phallus betimlemelerine karşılaşılmış olmasına rağmen MezraaTeleilat'daki gibi çeşitli, farklı ve sayıca çok değildir⁵⁹.

SONUÇ

Ritüel objelerinin ve figürinlerin boyutları ve kolayca taşınabilir olmaları ritüel amaçlı kullanıldıklarını ortaya koyar. Tıpkı günümüzde de olduğu gibi önemli eşyaları yanımızda bulundurma ihtiyacıyla karşılaştırılabilir. Yapılan çalışmalarda ortaya çıkan sonuçlarda figürinlerin ve küçük objelerin birden fazla anlama ve işleve sahip olabileceğini ortaya çıkarmaktadır. Kolay şekil verilerek kullanılan ve daha sonra elden çıkarılan, büyü figürinleri, evi koruması ve av duası için ritüellerde kullanılan imitasyon figürinler, çocuklar için oyuncaklar, kilden öğretici maketler gibi farklı sınıflara yerleştirilmektedir.

Kutsal alanlar, heykeller, figürinler, dikilitaşlar, yüksek kabartmalar, kazıma işçilikler Neolitik Çağ Anadolu toplumlarının inanç sistemlerini en iyi yansıtan buluntu gruplarıdır. İnanç, toplumun ihtiyaçlarından doğduğu gibi, toplumların ekonomik boyutlarının farklılaşmasından da insanların inanışlarında radikal değişiklikler meydana getirebilir. İnanç kavramı, insanların güdülerinden ve gereksinimlerinden oluşan bir olgudur. Örneğin henüz tarıma geçmeyen veya hala avcı-toplayıcı tarafı ağır basan toplumlarda Göbeklitepe'de olduğu gibi, avcılıkla ilgili tapınımlar gözlenmektedir. Anadolu'nun tarıma geçen Neolitik

⁵²Hauptman, 2007b, 98.

⁵³Hauptman, 2007c, 442.

⁵⁴ Özdoğan, 2007a, 189.

⁵⁵ Özdoğan, 2007a, 189.

⁵⁶ Özdoğan, 2011, 203.

⁵⁷Özdoğan 2011, 209.

⁵⁸Özdoğan, 2007b, 99.

⁵⁹Özdoğan 2007d, 450.

toplumlarında ise inançlarında oluşan gözle görülür farklar ortaya çıkar. Merkezi İç Anadolu ya da Güneydoğu Anadolu olsun tüm üretim toplumlarında sıkça karşılaşılan kült objeleri, tamamen toprağın bereketini arttırmaya yönelik doğurganlığın simgesi olan “Ana tanrıça” benzeri objelere geçiş yapar.

Özet olarak; günümüz düşünce tarzıyla Neolitik Çağ totem ve ritüel objelerinin tam olarak işlevlerini belirlemek değerlendirmek oldukça zordur. Güneydoğu Anadolu’da Neolitik Çağ’da görülen totemler ve ritüel nesnelere çağdaşları gibi eril üretkenliğine güç gösterisi ya da totemlerin insanlara bolluk getireceği, kötülüklerden koruyacağı, mezar hediyeleriyle öteki dünya inancı kavramları çerçevesindeki inançsal faaliyetlerin yansımasıdır.

KAYNAKÇA

- ÇAMBEL H. (1970). “Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi”, *Atatürk Konferansları IV*, TTK Basımevi, s. 25– 40.
- ÇAMBEL H. (1974). “The Southeast Anatolian Prehistoric Project and its Significance for Culture History”, *Bulleten XXXVIII Sayı:149 – 152*, s. 361 – 379.
- ÇAMBEL H., BRAIDWOOD R. J. (1980a). “İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963 – 1972 Çalışmalarına Toplu Bakış”, (Edt. H. Çambel/ R.J. Braidwood), *Güneydogu Anadolu Tarihöncesi Arastirmalari I*, İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2589, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 1 – 31.
- ÇAMBEL H., BRAIDWOOD R. J. (1980b). “Çayönü Tepesi ve Hilar Mağaraları 1979 Yılı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı II*, TC. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 121 – 125.
- ÇAMBEL H.,vd.(1982). “Çayönü Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı IV*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 9 – 24.
- ÇAMBEL H.,vd, (1985). “1984 Yılı Çayönü Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı VII*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 43 – 52.
- ÇAMBEL H.,vd, (1986). “1985 Yılı Çayönü Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı VIII*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 51 – 66.
- ÇAMBEL H.,vd, (1987). “1986 Yılı Çayönü Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı IX/I*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 38 – 64.
- ÇAMBEL H.,vd, (1988). “1987 Yılı Çayönü Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı X/I*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 37 – 56.
- ÇAMBEL H.,vd, (1989). “1988 Yılı Çayönü Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı,XI/I* TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 59 – 80..
- ÇAMBEL H.,vd, (1990). “1984 Yılı Çayönü Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı VII*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 43 – 52
- HAUPTMANN H. (1992). “NevaliÇori – Eine Siedlung de akeramischen Neolithikums am mittleren Euphrat”, *NürnberglerBlätter zur Archäologie* 8, 15 – 33.
- HAUPTMANN H. (1993). “Ein Kultgebaude in NevaliÇori” in: (Edt. M. Frangipane vd.) *Between The Rivers Over The Montains, Archaologia Anatolica Mesopotamica, Alba Palmieri Deticata*, s. 33–69.
- HAUPTMANN H. (1999a). “Yukarı Mezopotamya’da Erken Neolitik Dönem”, *1998 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara, s. 117–154.
- HAUPTMANN H. (1999b). “The Urfa Region”, *Neolithic in Turkey, the Cradle of Civilizations*, (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul, s. 65–85.

- HAUPTMANN H. (2002). “Tarihöncesi-İlkçağ Dönemi”, *Uygurluklar Kapısı Urfa*, (Edt. F. Özdem), YKY, İstanbul, s. 25-47.
- HAUPTMANN H. (2007a). *NevaliÇori, Anadolu’da Uygurluğun Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı TÜRKİYE’DE NEOLİTİK DÖNEM Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (Yay.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 131-164.
- HAUPTMANN H. (2007b). “NevaliÇori”, *12000Yıl Önce “Uygurluğun Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul, s. 97-98.
- HAUPTMANN H. (1988). “Nevali Çori Architectur”, *Anotolica XV*, s. 99- 105.
- HAUPTMANN H. (2007c). “Nevali Çori”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün) Badisches Landes museum, Karlsruhe, s.442.
- HAUPTMANN H. (2007d). “Nevali Çori ve Urfa Bölgesinde Neolitik Dönem”, *Türkiye’de Neolitik Dönem*, Levhalar, (Edt. M. Özdoğan/ N.Basgelen), İstanbul, s. 117–132.
- HAUPTMANN H. ve ÖZDOĞAN M. (2007e). “Anadolu’da Neolitik Devrim”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün), Badisches Landesmuseum, Karlsruhe, s. 404 – 411.
- HAUPTMANN H. ve SCHMİDT K. (2007f). “12.000 Yıl Önce Anadolu, Erken Neolitik Dönem Yontuları”, *Uygurluğun Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı*, YKY, İstanbul, s. 21 – 33.
- HAUPTMANN H. (2011). “The Urfa Region”, *The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research /The Euphrates Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezih
- HAUPTMANN H. (2001). “The Neolithic Of Central Anatolia” *Upper Mesopotamia In Its Regional Context During The Early Neolithic*, (Edt. F. Gerard/ L. Thissen), Ege Yayınları, İstanbul, s. 261-274.
- Başgelen, Peter Kuniholm Edt. By., Archaeology & Art Publications, İstanbul, s. 85-138.
- LEMOİNE X. (2012). “Pig (Sus scrofa) Exploitation at Hallan Çemi, Southeastern Anatolia: Proposing an Alternative Model”, *Bachelor of Arts in Anthropology University Honors Program*, Portland State University.
- ÖZDOĞAN A. (1999). “Çayönü” *Neolithic in Turkey, the Cradle of Civilizations*, (Edt. M. Özdoğan/ N.Basgelen), İstanbul, s.35–63.
- ÖZDOĞAN A. (2007a). “Çayönü”, *“12.000 Yıl Önce Uygurluğun Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı”*, *Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul, s. 89-91.
- ÖZDOĞAN A. (2007b). “Çayönü”, *Türkiye’de Neolitik Dönem*, (Edt. M.Özdoğan /N. Basgelen), İstanbul, s. 57–99.
- ÖZDOĞAN A. (2007c). “Çayönü”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün) Badisches Landesmuseum, Karlsruhe, 424-425.
- ÖZDOĞAN M., vd, (1990). “1989 Yılı Çayönü Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XII/I*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 71 – 86.
- ÖZDOĞAN M. (1990). “1988 Yılı Diyarbakır Yüzey Arastırması”, *Arastırma Sonuçları Toplantısı Toplantısı XII*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 459 – 466.
- ÖZDOĞAN M. vd., (1992). “1990 Yılı Çayönü Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XIII/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 97–127.
- ÖZDOĞAN M. vd., (1993). “1991 Yılı Çayönü Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XIV/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 81–106.
- ÖZDOĞAN M. vd., (1994). “Çayönü Kazısı ve Güneydogu Anadolu Karma Projesi 30 yıllık Genel Bir Degerlendirme”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XV/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s.103 – 122.
- ÖZDOĞAN M. (1995). “Yakın Doğu Neolitiği ve Güneydogu Anadolu Elestirisel bir Degerlendirme”, *Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler, In Memorial. Metin*

- Akyurt/Bahattin Devam Anı Kitabı. (Edt. A. Erkanal vd.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 267 – 280.
- ÖZDOĞAN M. (2000). “Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932– 1999)*, (Edt. O. Belli), İstanbul, s. 14–20.
- ÖZDOĞAN M. vd., (2001). “Mezraa–Teleilat 1999 Yılı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXII/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s.165 – 180.
- ÖZDOĞAN M. (2001). “The Neolithic Deity Male or Female?”, *Festschrift für Harald Hauptman Zum 65. Geburtstag*, Verlag Marie Leidorf GmbH. Rahden/Westf. 2001, s. 313-318.
- ÖZDOĞAN M. (2003). “A Group of Neolithic Stone Figurines from Mezraa Teleilat”, *Köyden Kente Yakınoğu’da ilk Yerleşimler II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 511–524.
- ÖZDOĞAN M. (2004). “Neolitik Çağ- Neolitik Devrim-İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve Braidwoodlar”, *TÜBA AR 7*, s. 43–51.
- ÖZDOĞAN M. (2007a). “Mezraa – Teleilat”, *Türkiye’de Neolitik Dönem*, (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul, s. 189–201.
- ÖZDOĞAN M. (2007b). “Mezraa-Teleilat”, *12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı”*, *Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul, s.99-100.
- ÖZDOĞAN M. (2007c). “Neolitik Yaşam Biçiminin Orta Anadolu’dan Avrupa’ya Aktarımı”, *Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı*, YKY, İstanbul, s. 63 – 71.
- ÖZDOĞAN M. (2007d). “Mezraa – Teleilat”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün) Badisches Landesmuseum, Karlsruhe, 450.
- ÖZDOĞAN M. (2007e). “Bazı Genellemeler - Öngörüler”, *Türkiye’de Neolitik Dönem*, (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul, s. 441–458.
- ÖZDOĞAN M. (2007f). “Neolitik Dönem Günümüz Uygarlığının Temel Taşları”, *Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı*, YKY, İstanbul, s. 9 – 21.
- ÖZDOĞAN M. (2007g). “Mezraa – Teleilat”, *Türkiye’de Neolitik Dönem, Levhalar*, (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul, s. 159–194.
- ÖZDOĞAN M. (2011). “Mezraa - Teleilat”, *The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research /The Euphrates Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm Edt. By., Archaeology & Art Publications, İstanbul s. 203-260.
- ÖZDOĞAN M. (1996). “Çağlar Boyunca Anadolu’ da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu”, *Hallan Çemi And The Beginings Of Settled Village Life In Eastern Anatolia*, Ege Yayınları, İstanbul, s.311- 319.
- ÖZDOĞAN M. (1998). “Karatepe’deki Işık”, *Neolithic In Turkey- The Status Of Research*, (Edt. G. Arsebük/ M. J. Mellink), Ege Yayınları, İstanbul, s.41-60.
- ÖZDOĞAN M. ve ÖZDOĞAN A., (1998). “Karatepe’deki Işık”, *Buldings Of Cult And The Cult Of Buldings*, (Edt. G. Arsebük/ M. J. Mellink), Ege Yayınları, İstanbul, s.581- 602.
- ÖZDOĞAN M., KARUL N. ve ÖZDOĞAN E. (2011). “ Mezraa Teleilat 2002 Kazıları”, *Ilsu ve Karkamis Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları*, (Edt. N. Tuna/ J. Greenhalg/ J. Velibeyoglu) ODTÜ / METU, I, Ankara, s. 35–119.
- ÖZKAYA V. vd (2002). “Körtik Tepe Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXIII/II*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s.423-434.
- ÖZKAYA V., SAN O. (2003). “Körtik Tepe 2001 Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXIV/II*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s.423-436.
- ÖZKAYA, V. ve COŞKUN A. (2007a) “Körtik Tepe”, *12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul, s. 86-88.

- ÖZKAYA, V. ve COŞKUN A. (2007b) “Körtik Tepe Kazıları, Erken Neolitik Dönemde Bölgesel Kültürel İlişkiler Üzerine Bazı Gözlemler”, *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, Haz. Birol Can ve Mehmet Işıklı, İstanbul, s. 85-98.
- ÖZKAYA, V. ve COŞKUN A. (2011). “Körtik Tepe”, *The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research / The Tigris Basin*, Başgelen N. (Series Edidör), Archaeology & Art Publications, İstanbul, s. 89-127.
- ÖZKAYA, V. ve COŞKUN A. (2013). “Körtik Tepe Kazıları”, *Ilısu Barajı ve Hes Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü – Diyarbakır Müze Müdürlüğü, Diyarbakır, s. 1-38.
- ÖZKAYA V. ve SAN O. (2007a). “Körtik Tepe”, *Türkiye’de Neolitik Dönem* (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul, s. 21–37.
- ÖZKAYA V. ve SAN O. (2007b). “Körtik Tepe”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün) Badisches Landesmuseum, Karlsruhe, 436
- ÖZKAYA V. vd. (2008). “Körtik Tepe 2007 Yılı Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXXI*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s.85-106.
- ÖZKAYA V. vd. (2011). “Körtik Tepe 2010 Yılı Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXXIII*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, syf.315-339.
- PETER J. Ve SCHMİDT K. (2004). “Animals in the symbolic world of Pre – Pottery Neolithic Göbekli Tepe”, *South-eastern Turkey: a preliminary assessment*, In: *Anthropozoologica*, 39, s. 179 – 218.
- ROODENBERG J. (1984). “1983 Yılı Hayaz Höyük ve Civarı (Kumartepe) Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı VI*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, s. 1 – 5.
- ROSENBERG M. (1992). The Hallan Çemi Excavation 1991, *Kazı Sonuçları Toplantısı XIV*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s.117-131.
- ROSENBERG M. Ve İNAL N. (1993). The Hallan Çemi Excavation 1992, *Kazı Sonuçları Toplantısı XV*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s.123-130.
- ROSENBERG M. Ve İNAL N. (1999). Soundings at Demirköy Höyüğü, 1997, *Kazı Sonuçları Toplantısı XX*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s.249-257.
- ROSENBERG M. (1994). The Hallan Çemi Excavation 1991, *Kazı Sonuçları Toplantısı XVII*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s.79-94.
- ROSENBERG M. (1999). “Hallan Çemi”, *Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization*, M. Özdoğan – N. Başgelen(Yay.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 25-33.
- ROSENBERG M. (2007a). “Hallan Çemi”, *Türkiye’de Neolitik Dönem* (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul, s. 1–13.
- ROSENBERG M. (2007b). “Hallan Çemi”, *12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul, s. 84-85
- ROSENBERG M. (2007c). “Demirköy”, *Türkiye’de Neolitik Dönem* (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul, s. 13–21.
- ROSENBERG M. (2007d). “Hallan Çemi”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün) Badisches Landesmuseum, Karlsruhe, 420.
- ROSENBERG M. (2011a) “Demirköy”, *The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research / The Tigris Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm Edt. By.,

Archaeology& Art Publications, İstanbul s. 79-87.

ROSENBERG M. (2011b) "Hallan Çemi", *The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research / The Tigris Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm Edt. By., Archaeology& Art Publications, İstanbul s. 61-78.

ROSENBERG M. (1996). "Çağlar Boyunca Anadolu' da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu", *Hallan Çemi And The Beginings Of Settled Village Life In Eastern Anatolia*, Ege Yayınları, İstanbul, s. 359- 371.

SCHMİDT K. (1998a). "Beyond Daily Bread: Evidence of Early Neolithic Ritual from Göbekli Tepe", *Neo-Lithics*2, s. 1-5.

SCHMİDT K. (1998b). Frühneolithische Silexdolche, *Light on the Top of the Black Hill. Studies Presented to Halet Çambel*, Ege Yayınları, İstanbul, s. 681-692.

SCHMİDT K. (1999). "Frühe Tier – und Menschenbilder", vom Göbeklitepe –Kampagnen 1995 – 1998 Einkommentierter Katalog der Groplastik und der Reliefs, *Istanbulur Mitteilungen* 49, 5 – 21.

SCHMİDT K. (2000a). "Zuerst kam der Tempel, dann die Stadt", Vorläufiger Bericht zu den Grabungen am Göbekli Tepe und am Gürcütepe 1995 – 1999, *Istanbulur Mitteilungen* 50, s. 5 – 41.

SCHMİDT K. (2000b). "Göbekli Tepe and the Rock Art of the Near East", *TÜBA-AR* 3, 1 – 14.

SCHMİDT K., (2001). Göbekli Tepe, Southeastern Turkey A preliminary Report on the 1995-1999 Excavations, *Paléorient*, , copyright CNRS éditions. vol 26/1, p. 45-54.

SCHMİDT K., (2002a). "Göbekli Tepe and the Early Neolithic Sites of the Urfa Region: a Synopsis of New Results and Current Views" *Neo-Lithics*1/01 A Newsletter of Southwest Asian Lithics Research, s. 9-11

SCHMİDT K., (2002b). "The 2002 Excavations at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey) – Impressions from an Enigmatic Site" *Neo-Lithics*2/02 A Newsletter of Southwest Asian Lithics Research, s. 8-13.

SCHMİDT K., (2005). "Neolitik, Göbekli Tepe, Türkiye'de 2003-2004 Yılında Yapılan Kazı ve Araştırmalar", *TÜBA-AR* 8, 157 – 159.

SCHMİDT K. (2007a). "Göbekli Tepe" *12.000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı*, *Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul. s. 93-95.

SCHMİDT K. (2007b). "Göbekli Tepe: Yuvarlak yapılar ve Kabartmalar, " *12.000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı*, *Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul. s. 33-44.

SCHMİDT K. (2007c). *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe, En Eski Tapınığı Yapanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

SCHMİDT K. (2007d). "Göbekli Tepe", *Türkiye'de Neolitik Dönem*, (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul, s. 115–131.

SCHMİDT K. (2007e) "Göbekli Tepe", *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün) Badisches Landes museum, Karlsruhe, 432.

SCHMİDT K. (2007f). "Gürcütepe", *Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı*, YKY, s. 96.

SCHMİDT K. (2007g). "Göbekli Tepe", *Türkiye'de Neolitik Dönem*, Levhalar, (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul, s. 105–116.

SCHMİDT K. ve SCHMİDT Ç. (2010). The Göbekli Tepe "Totem Pole", A First Discussion of an Autumn 2010 Discovery (PPN, Southeastern Turkey) *Neo – Lithics* 1, 74-76.

SCHMİDT K. (2011). "Göbekli Tepe", *The Neolithic in Turkey New Excavation & New Research The Euphrates Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm Edt. By., Archaeology& Art Publications, İstanbul, s. 41-81.

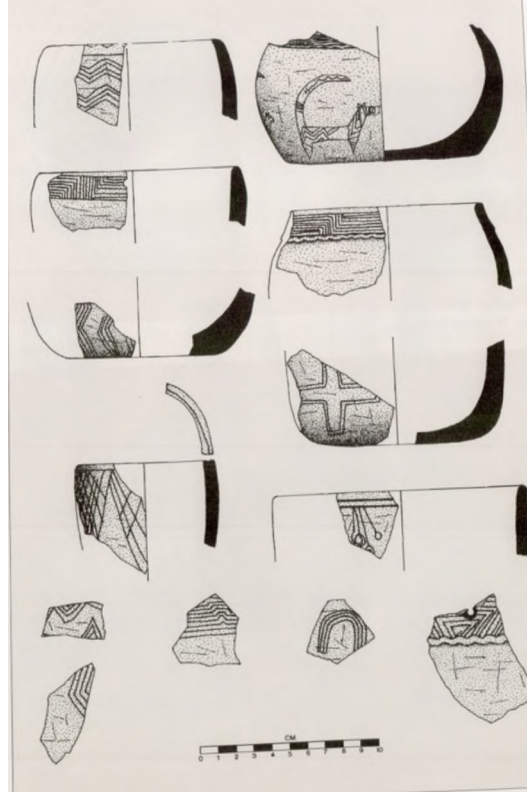
SCHMİDT K. (2012). "Göbekli Tepe Kazısı 2010 Yılı Raporu", *Kazı Sonuçları Toplantısı*

XXXIII/III, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s.319-340.

NOTROFFJ., O. DIETRİC and SCHMIDT K., (2016). “Death Rituals, Social Order And The Archaeology Of Immortality In The Ancient World”, (Edt. C. Renfrew/ M. Boyd), Cambridge University Press, New York, s. 65- 79.

SCHIRMER W. (1986) “Zu Den Bauten Des Çayönü Tepesi”, *Anotolica* XV, s. 140- 158.

RESİMLER

Res. 1: Törensel Amaçlı Kaplar (Kaynak; Rosenberg 2011b: Fig. 9)

Res. 2: Tören Kabı (Kaynak; Rosenberg 2011b: Fig. 11)

Res. 3: Havan Elleri (Kaynak; Rosenberg 2011b: Fig. 13)

Res. 4: Topuz Başları (Kaynak; Rosenberg 2011b: Fig. 17)

Res. 5: Kemik Nesneleri (Kaynak; Rosenberg 2011b: Fig. 16)

Res. 6: Terrazzo Yapısından Stilize İnsan Yüzü Kabartması (Kaynak: Erim-Özdoğan 2011: Fig. 51)

Res. 7: Deniz Kabuğu Mezar Hediyesi (Kaynak: Erim-Özdoğan 2011: Fig. 73)

Res. 8: Bakır ve Malahit Mezar Hediyesi (Kaynak: Erim-Özdoğan 2011: Fig. 74, 75, 76)

Res. 9: İşlemeli Taş Kap (Kaynak: Özkaya ve Coşkun 2011: Fig.20)

Res.10:Çeşitli Mezar Hediyeeri (Kaynak: Özkaya ve Coşkun 2011: Fig.20)

Res. 11: Figürlü Taş Ritüel Objeler (Kaynak: Özkaya V. ve Coşkun A. 2007a: s.152)

Res.12:Kemik RitüelObjesi (Kaynak: Özkaya ve Coşkun 2013: Şek.11)

Res.13:El Baltaları (Kaynak: Özkaya ve Coşkun 2011: Fig.24)

Res. 14: Dikilitaş 33'deki Yılan Kabartması (Kaynak: Schmidt 2007c:Res.92)

Res. 15: Oturan İnsan Heykelciği (Kaynak: Schmidt 2007a:s.110)

Res. 16: Minyatür Dikilitaşlar (Kaynak: Schmidt 2007a:s.106)

Res. 17: Akbaba Başı (Kaynak: Schmidt 2011: Fig.16)

Res. 18: Hayvan Heykelciği (Kaynak: Schmidt 2007a: s.107)

Res. 19: Erekte Falluslu Heykel (Kaynak: Schmidt 2011: Fig.24)

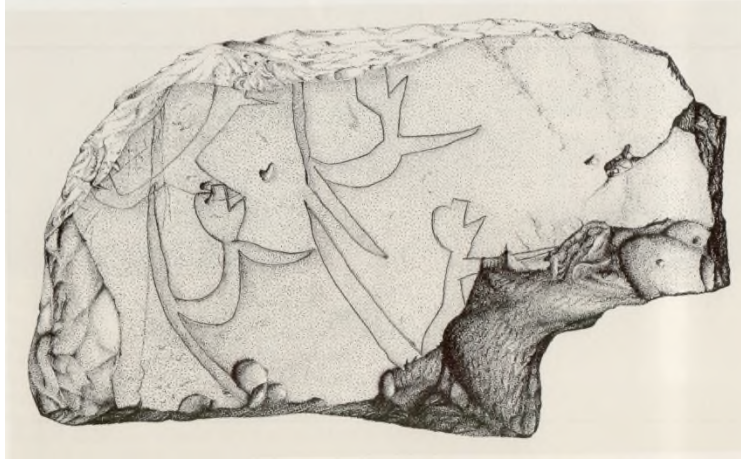
Res. 20: Totemik Heykel (Kaynak: Schmidt 2011: Fig.35)

Res. 21: Saldırı Pozisyonundaki Hayvan Başları (Kaynak: Schmidt 2007a: S.104)

Res. 22: Dans eden erkekler (Kaynak: Rosenberg 2011:Fig. 22)

Res. 23: Olası bir av sahnesi (Kaynak: Rosenberg 2011:Fig. 23)

Res. 24: Phalluslar (Kaynak: Özdoğan2011:Fig. 24)

Res. 25: Üçlü Phalluslar (Kaynak: Özdoğan 2011:Fig. 27)